

А.У.Султонов,
ЎЗР БМА тингловчиси

БАНК–МОЛИЯ СОҲАСИДАГИ КОРРУПЦИЯ, КОРРУПЦИЯВИЙ ХАВФ–ХАТАРЛАР ТЎҒРИСИДАГИ ЁНДАШУВЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация: Мазкур мақолада Ўзбекистон Республикасида мавжуд коррупциявий хавф-хатарлар тўғрисидаги ёндашувларнинг ўзига хос хусусиятлари шакллари, таснифи, ўзига хос хусусиятлари ҳамда мазкур коррупциявий ҳуқуқбузарликлар юзасидан таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: хавф-хатар, коррупция, омонатлар, ҳуқуқбузарлик, пул маблағлари.

Аннотация: в данной статье разработаны предложения и рекомендации по формам, классификации, особенностям подходов к коррупционным рискам в Республике Узбекистан.

Ключевые слова: риск, коррупция, депозиты, просрочка платежей, фонды

Abstract: this article has developed proposals and recommendations on the forms, classification, and features of approaches to corruption risks in the Republic of Uzbekistan.

Keywords: risk, corruption, deposits, late payments, funds

Маълумки банклар узоқ йиллик тарихга бориб тақалади. Милоддан аввалги 2000 йилда биринчи банкларнинг шакллари Оссурия, Ҳиндистон ва Шумерияда вужудга келган бўлиб, улар шаҳарлар ўртасида юк ташийдиган деҳқонлар ва савдогарларга дон кредитлари беришган. Кейинчалик, қадимги Юнонистонда ва Рим империяси даврида ибодатхоналарда қарз берувчилар қарз бериб, депозитларни қабул қилишда ва пул алмаштиришни амалга оширганлар. Айни даврда Қадимги Хитой ва Ҳиндистондаги археология маълумотлари ҳам пул қарз беришнинг далиллари кўрсатади. Банк тизимининг муҳим тарихий ривожланишини Ўрта асрлар ва Уйғониш даври Италияси, хусусан, Флоренция, Венеция ва Генуя шаҳарларига тўғри келади. Банклар тарихидаги энг биринчи ва йирик коррупциявий ҳолатлар 1907 йилларга тўғри келади. Ўша йилларда Мис трести акцияларининг қулаши ваҳима қўзғатди, банкларда ваҳима ва акцияларни сотиш авж ола бошлади, бу еса акцияларнинг кескин пасайишига олиб келди. Federal Reserv Bank тинч аҳолига чора кўриш учун JP Morganга вазифалар юкледи. Морган еса ўзининг улкан таъсиридан фойдаланиб, Уолл-стритдаги барча асосий молиявий ўйинчиларни йиғиб, улар орқали аҳолининг кредитлари ва капиталларини бошқаришни бошлади.

Коррупция – мансаб мавқеидан омманинг мулкани, нормал турмуш тарзини шахсий мақсадларда фойдаланиш йўли билан содир этиладиган хуфёна

иқтисодиётни таъминловчи салбий ижтимоий ҳодиса ҳисобланади. Коррупция тушунчасига келтирилган барча тарифларда коррупция ва мансабдор шахс ваколатлари ўртасида боғлиқликка алоҳида эътибор қаратилган, чунки коррупция ва мансаб ваколати бир-бирисиз мавжуд бўлиши мумкин бўлмаган тушунчалар ҳисобланади. Ўзбекистон Республикасининг 2017 йил 3 январдаги “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида” ги Қонуннинг 3-моддасига кўра, коррупция - шахснинг ўз мансаб ёки хизмат мавқеидан шахсий манфаатларини ёхуд ўзга шахсларнинг манфаатларини кўзлаб моддий ёки номоддий наф олиш мақсадида қонунга хилоф равишда фойдаланиши, худди шунингдек бундай нафни қонунга хилоф равишда тақдим этиш ҳисобланади.

Бироқ, мазкур тарифда мансаб ваколатини суистеъмол қилиш ҳолати кўрсатилмаган, чунки миллий қонунчиликда мансаб ваколатини суистеъмол қилиш коррупциявий жиноят сифатида баҳоланмайди. Бироқ, БМТнинг 2003 йил 31 октябрдаги “Коррупцияга қарши конвенция”нинг 19-моддасида, мансаб ваколатини суистеъмол қилиш коррупциявий жиноят сифатида келтирилган. Банк-молия соҳасида коррупция тушунчаси умумий хусусиятларни ўз ичига олиш билан бирга махсус соҳага оид хусусиятларини ҳам қамраб олади. А.Сривастав, Ж.Хагендорфф ўзларининг “Корпоратив бошқарув ва банк тизимидаги хавф-хатарлар” асарида, Банк-молия соҳасида коррупцияни “давлат ёки корпоратив ишончни суистеъмол қилиш орқали таъқиқланган моддий ёки номоддий бойликлар олишдаги муносабатларни тартибга солиш учун яратилган норасмий алоқалар тизими” – деб ҳисоблайди.

Бундан ташқари, банк-молия соҳасидаги коррупция, коррупциявий ҳолатлар ҳақида бир қатор олимлар ўзларининг турлича қарашларини баён этишган. Хусусан, Торстен Бек, Асли Демиргу, Кунт ва Вожислав Максимовичлар банк соҳасидаги коррупцияни “банкнинг молиявий фаолиятида юзага келадиган ва ушбу соҳа мансабдор шахслари томонидан шахсий ёки ўзганинг манфаатини кўзлаб содир этиладиган коррупциявий ҳолатлар”-деб кўрсатиб ўтганлар³⁴. Фикримизча, ушбу таърифлар банк-молия соҳасидаги коррупциянинг барча жиҳатларини қамраб олмаган. Чунки, юқорида қайд этиб ўтилган таърифлар фақатгина банкнинг молиявий фаолият олиб бориш нуқтаи назаридан келиб чиқиб, қуйидаги ҳолатлар эътибордан четда қолдирилиб кетилган, масалан, банкнинг ички тизимида ходимлар ўртасида юзага келиши мумкин бўлган манфаатлар тўқнашувининг турлари ва ҳ.к.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, банк-молия соҳасида коррупция деганда – “Банклар томонидан амалга ошириладиган молиявий (пул маблағларини омонатларга (депозитларга) жалб этиш, тўловларни амалга ошириш, шу жумладан банк ҳисобварақларини очмасдан амалга ошириш, жисмоний ва юридик шахсларнинг банк ҳисобварақларини, шу жумладан банкларнинг вакиллик ҳисобварақларини очиш ҳамда юритиш, кредитларни уларнинг қайтарилиши, фоизлилиги ва муддатлилиги шarti билан ўз номидан ўзининг маблағлари ҳамда жалб етилган маблағлар ҳисобидан бериш, чет ел валютаси билан нақд ва нақдсиз шакллардаги операциялар, жисмоний ёки юридик шахс билан тузилган шартнома бўйича мол-мулкни ишончли бошқариш..,)

операциялар³⁵да юзага келадиган, банк ходимларининг ўз мансаб ёки хизмат мавқеидан шахсий манфаатларини ёхуд ўзга шахсларнинг манфаатларини кўзлаб моддий ёки номоддий наф олиш мақсадида қонунга ҳилоф равишда фойдаланиши, мансаб лавозимини суистеъмол қилиши, худди шунингдек, бундай нафни қонунга ҳилоф равишда тақдим етиш, ўтказиш ҳисобланади”-деб айтсак мақсадга мувофиқ бўлади. “Коррупциявий хавф-хатар” тушунчаси коррупция тушунчасидан тубдан фарқ қилади.

Мазкур тушунча “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида” ги Қонуннинг 24-моддасида, “норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни қўллаш жараёнида коррупция хусусиятига эга хавфларнинг юзага келиши эҳтимолини прогноз қилиш шаклида” келган³⁶. Коррупциявий хавф-хатарлар коррупциявий ҳуқуқбузарликларни келиб чиқишига ёки уларни кенг ёйилишига ҳисса қўшадиган ҳодиса ёки ҳодисалар йиғиндиси ҳисобланади. Шунга ўхшаш тарифни О.Казаченкова келтириб ўтган бўлиб, унинг фиркича, коррупциявий хавф-хатарлар давлат органлари ва давлат хизматчилари фаолиятини амалга оширишда коррупциявий ҳуқуқбузарликларни келиб чиқишига сабабчи бўладиган ҳолатлар, ҳодисалар ва омиллар ҳисобланади. Баъзи олимлар коррупциявий хавф-хатар тушунчасини коррупциявий муаммонинг синоними ёки давлат ва жамият фаолиятида қийинчиликлар келтириб чиқарувчи омил сифатида баҳолашган. В.Астанин мазкур тушунчани “давлат хизматчиси фаолияти билан боғлаб, унга давлат хизматчиси томонидан вазифаларини амалга оширишда белгиланган мажбуриятлар, тақиқлар ва чекловларга риоя қилмаслик шаклидаги коррупциявий хулқ-атворлар” - деб таъриф берган. В.Георгиев эса, коррупциявий ҳуқуқбузарликларни содир бўлишининг эҳтимоллик даражаси деб баҳолаган.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, коррупциявий хавф-хатарлар тушунчасига икки хил маънода ёндашиш мумкин. Биринчидан, коррупциявий хавф-хатарларни коррупциявий ҳуқуқбузарликлар содир этилишига олиб келиши мумкин бўлган сабаб ва шароитлар сифатида баҳолаш мумкин. Мисол учун, Марказий банкнинг ички аудит назорат бўлими бошлиғининг укаси “халқ банки” нинг вилоят бошқармаси бошлиғи эканлиги келажакда коррупцияни келтириб чиқарувчи омил бўлиши мумкин.

Иккинчидан, коррупциявий хавф-хатарларни бевосита коррупциявий ҳуқуқбузарликлар содир этилиши натижасида юзага келадиган салбий оқибатлар сифатида тушунишимиз мумкин. Масалан, давлат бюджетига коррупция натижасида етказилган зарар, яъни “тўғридан тўғри” талон-тарож қилиниш ҳолатлари, давлат ҳокимият ваколатига эга бўлган мансабдор шахснинг бенефициар мулкдор сифатида монопол ҳуқуқларга эга бўлиши, банкларда манфаатлар тўқнашуви натижасида муаммоли кредитларнинг ажратилиши ва.х.к. Илмий тадқиқот ишимизда банк-молия соҳасида коррупциявий хавф-хатарларни биринчи ёндашув бўйича ўрганамиз, сабаби превентив чоралар доим ўзини оқлаганини халқаро тажриба мисолида кўришимиз мумкин ва бунинг натижасида ижобий натижага эришимиз осонроқ бўлиб бўлади.

Банк-молия соҳасидаги коррупциянинг кўринишлари ўзининг хусусиятлари, субъектлари, ижтимоий муносабатлар доираси ҳамда содир этилиш усуллари бўйича бошқа соҳадаги хавф-хатарлардан фарқ қилади. Юқоридаги таҳлил натижаларидан келиб чиқиб, банк-молия соҳасидаги коррупциявий хавф-хатарларни – банк-молия ташкилотларининг ходимлари фаолият жараёнида юзага келадиган, коррупцияга оид ҳуқуқбузарликни содир этиш имкониятини яратадиган сабаблар, шароитлар, ҳолатлар, омиллар ва ҳаракатлар сифатида баҳолаш мумкин. Мустақилликнинг дастлабки кунларидан бошлаб Ўзбекистонда коррупцияни бартараф этиш бўйича қонунчилик ва институционал база такомиллаштирилиб, халқаро ҳамкорликни мустаҳкамлашни ўз ичига олувчи мақсадли сиёсат олиб борилмоқда. Мамлакат иқтисодий тизимининг асосини пул маблағлари ташкил этади, пул маблағлари эса банклар орқали бозор муносабатларига кириб боради. Шундан келиб чиқиб пул бўлган жойда манфаатлар тўқнашуви ва бунинг натижасида коррупция элементлари пайдо бўлади. Бу эса биз учун банк-молия соҳасида коррупциявий ҳолатларнинг вужудга келиш сабаб ва шароитларини ўрганиб чиқиш аҳамиятини касб эттиради. Банк соҳасидаги шаффофлик орқали коррупция, фирибгарлик ва пул ювиш билан курашиш мумкин.

Шунингдек, у инвесторларнинг манфаатларини ҳимоя қилиши ва молия тизимининг барқарорлигига ҳисса қўшиши мумкин (Transparency International - 2011). Ушбу соҳага оид маълумотларнинг этишмаслиги бу каби соҳаларнинг инқирозини тезлаштиради ва бунинг натижасида мамлакатимиз бозорида TBS, Тэнге банк каби банкларнинг кўпайишига, бозоримизнинг бу каби ташкилотларга қарам бўлиб қолишига сабаб бўлади. Дунёнинг аксарият мамлакатларида “қора” нақд пулларни банк орқали “ювиш” кэнг тарқалди. Бир қатор мамлакатларда тескари ҳолат кузатилади: нақд пулсиз банк пулларини нақд пулга ўтказиш билан боғлиқ операциялар (ҳуқуқий иқтисодиётнинг нақд пулга бўлган эҳтиёжларидан ортиқ ҳажмларда) нисбатан юқори ўринни эгаллайди.

Банкларга коррупциявий зарар қуйидаги ҳолатларда келиб чиқиши мумкин – банк операцияларининг муваффақиятсиз амалга оширилишидан ташқари банк ходимларининг лаёқатсизлиги ва виждонсизлиги оқибатида келиб чиқади. Коррупция ҳуқуқбузарликларини содир этиш хавфига энг кўп дучор бўлган бўлинмалар, одатда, банклар маҳсулотларини сотиш хизматлари ва муддати ўтган қарзларни қайтариш билан шуғулланувчилар ҳисобланади. Одатда чакана соҳада поралар миқдори анча кичик, аммо уларнинг сони корпоратив кредитлаш соҳасидаги поралар сонига нисбатан юқори. Коррупцияга оид ҳуқуқбузарликлар бошқа шаклларда ҳам содир бўлиши мумкин, улар кўлами ва намоён бўлишига қараб фарқланади. Коррупцияга қарши курашда банк сектори муҳим рол ўйнайди. Жаҳон молиявий оқимлари канали сифатида банклар томонидан амалга оширилган назорат жисмоний шахсларнинг коррупциявий операцияларни амалга ошириш ёки коррупция даромадларини легаллаштириш имкониятларини чеклаши мумкин. Маҳаллий иқтисодиётнинг йирик сармоядорлари сифатида банклар ҳам сезиларли таъсирга эга ва сиёсатчилар,

назорат органлари, бошқа давлат амалдорлари билан доимий алоқада бўлишади.

Шу билан бирга, банк ва молия соҳасидаги коррупциявий ҳолатларни аниқлаш осон иш ҳисобланмайди, чунки ёпиқ фаолият олиб бориш, турли - хил схемалардан фойдаланиш банк ва молия ташкилотларининг асосий “қуроли” ҳисобланади. Юқоридагилардан келиб чиқиб қуйидагича хулоса қиламиз.

Биринчидан, банк-молия соҳасида коррупция ва коррупциявий хавфхатар тушунчларани билмасдан туриб ушбу соҳада коррупцияни олдини олишга доир чораларни амалга ошириб бўлмайди. Чунки, касалга аниқ ташхис қўймасдан уни олдини олиб бўлмайди ёки ортиқча ресурс сарфланишига олиб келади.

Шундан келиб чиқиб банк-молия секторида коррупция деб - Банклар томонидан амалга ошириладиган молиявий операциялар (пул маблағларини омонатларга (депозитларга) жалб етиш, тўловларни амалга ошириш, шу жумладан банк ҳисобварақларини очмасдан амалга ошириш, жисмоний ва юридик шахсларнинг банк ҳисобварақларини, шу жумладан банкларнинг вакиллик ҳисобварақларини очиш ҳамда юритиш, кредитларни уларнинг қайтарилиши, фоизлилиги ва муддатлилиги шарти билан ўз номидан ўзининг маблағлари ҳамда жалб етилган маблағлар ҳисобидан бериш, чет ел валютаси билан нақд ва нақдсиз шакллардаги операциялар, жисмоний ёки юридик шахс билан тузилган шартнома бўйича мол-мулкни ишончли бошқариш..), фаолиятида юзага келадиган, банк ходимларининг ўз мансаб ёки хизмат мавқеидан шахсий манфаатларини ёхуд ўзга шахсларнинг манфаатларини кўзлаб моддий ёки номоддий наф олиш мақсадида қонунга ҳилоф равишда фойдаланиши, мансаб лавозимини суистеъмол қилиши, худди шунингдек, бундай нафни қонунга ҳилоф равишда тақдим етиш, ўтказиш ҳисобланади. Банк-молия соҳасидаги коррупциявий хавф-хатарлар деб эса – банк-молия ташкилотларининг ходимлари фаолият жараёнида юзага келадиган, коррупцияга оид ҳуқуқбузарликни содир этиш имкониятини яратадиган сабаблар, шароитлар, ҳолатлар, омиллар ва ҳаракатларга айтилади.

Иккинчидан, ушбу тақдирнинг аҳамияти бошқа соҳаларга нисбатан долзарб ҳисобланиб, Ўзбекистон Республикасининг иқтисодий сиёсатини белгилаб берувчи асосий бўғин бу – банклар эканлиги ва улар орқали молиявий операциялар амалга оширилиши, молиявий операциялар эса Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти учун “қон-томир”дек зарурлигини кўришимиз мумкин.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 29 июндаги ПФ-6013 сонли “Ўзбекистон Республикасида коррупцияга қарши курашиш тизимини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони

2. М.Шарамко, Н. Гарипов. Институтциональный комплаенс-контроль

3. Малыхин Д.В. Особенности организации комплаенс-контроля в российских банках, Внутренний контроль в кредитной организации.- 2009.-№ 2.
4. Бондаренко Ю. Эффективное управление сопряженными рисками: системный подход и критический анализ. Корпоративный юрист. 2008. № 6.
5. С.А.Бейгуленко “Организация комплаенс деятельности современных фармацевтических корпораций в России”. журнал “Экономика и бизнес”, № 3, 2016 год.
6. Осипов А. В. Некоторые аспекты этимологии термина «комплаенс-контроль» в банковском праве. БАНКОВСКОЕ ПРАВО. - 2006. - N6
7. Compliance and Compliance Function in Banks. Basel Committee on Banking Supervision, April 2005
8. Revisions to the Principles for the Sound Management of Operational Risk. Basel Committee on Banking Supervision, March 2021